

Davart il svilup da la lingua giuridica rumantscha en las constituziuns grischunas dal 1791 al 1892

Autor(en): **Gross, Manfred**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **134 (2021)**

PDF erstellt am: **17.09.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-956704>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Davart il svilup da la lingua giuridica rumantscha en las constitu- ziuns grischunas dal 1791 al 1892

Manfred Gross

Quest tractat davart il svilup da la lingua giuridica rumantscha sa refere-
scha ad ina publicaziun voluminusa cun il titel *Constitutional Documents
of Switzerland from the late 18th Century to the second half of the 19th Century, part
VII: Grisons*, edida dal prof. em. da Son Gagl, Rainer J. Schweizer et al. e
che cumpara en il decurs dal 2022 tar la chasa editura Walter De Gruyter
a Berlin. I sa tracta d'ina ediziun commentada da texts costituziunals
e d'auters documents giuridics ch'èn vegnids decretads per il Stadi liber
da las Trais Lias ed il chantun Grischun oravant tut tranter il 1791 ed il
1892¹ en tut las trais linguas uffizialas dal Grischun.² Ultra da texts con-
stituziunals vegnan er documentadas las premissas territorialas e signu-
rilas tenor il dretg internaziunal public, p. ex. la separaziun da las terras
subditas dal Grischun, Buorm, la Vuclina e Clavenna, en pli la determina-

1 L'istorgia costituziunala dal Grischun è gia vegnida tractada en pliras occasiuns,
p. ex. da Martin Bundi e Christian Rathgeb en *Die Staatsverfassung Graubündens*, Chur/
Zürich: Verlag Rüegger, 2003.

In aspect original da la preschenta publicaziun consista en la reediziun, per l'em-
prima giada suenter lur publicaziun originara, da la pli gronda part dals texts consti-
tuziunals dal 18avel e 19avel tschientaner (p. ex. da la gronda «Refurma» da las Trais
Lias dal 1794).

La segunda caratteristica speziala da quest'ovra è ch'ins ha pudì chattar e publitgar,
tant enavant che quai è stà pussaivel, tut ils texts originals er en talian ed en ru-
mantsch. Cumbain che questas duas linguas vegnivan discurrendas da la maiortad
da la populaziun dal Grischun en il 18avel e 19avel tschientaner, n'èn divers da quests
texts betg disponibels en l'Archiv dal stadi dal chantun Grischun. Igl è dentant stà
pussaivel da chattar surtut ils texts talians en auters archivs ed en autras bibliotecas,
p. ex. a Poschiavo (Archivio comunale e Archivio della Società Storica Val Poschiavo), a
Stampa (Archivio storico della Bregaglia) ed a Mesocco (Fondazione Archivio a Marca
Mesocco). Ils texts talians fan dapli che 30 % da la collecziun, er perquai ch'ins ha pudì
reproducir ils texts costituziunals concernent Buorm, la Vuclina e la Valchiavenna;
ils texts rumantschs fan circa 25 % dal total; 40 % dals texts publitgads en quest'ovra
èn en tudestg e 5 % en franzos (perioda napoleonica e dal Congress da Vienna).

La terza particularitad da questa publicaziun è che quella lascha sentir il svilup con-
stituziunal, dal tuttafatg original, d'ina republica democratica che ha sias ragischs
en las cunvegns internaziunals dal 16avel tschientaner e che, a partir da quel
mument, è sa sviluppada en maniera autonoma ed en divers process democratics ad in
stadi costituziunal modern, e quai malgrà ils nundumbraivels conflicts interns ed
externs.

2 Igl è stà ordvart impurtant per l'istorgia costituziunala – e linguistica – dal Grischun
ch'ins aveva decretà cun la «Refurma» dal 1794 tranter auter che tut ils texts da caracter
giuridic dal Stadi liber da las Trais Lias sajan da publitgar en las trais linguas dal
pajais.

ziun dals cunfins tras il Congress da Vienna (1815) ed il passagi dal signuradi da Razèn da la Chasa Habsburg al chantun Grischun l'onn 1819.

En quest pitschen excurs na pudain nus dentant betg describer en detagl il svilup da la lingua giuridica rumantscha da l'entschatta fin al temp modern. I sa tracta sulettamain da dar in'idea, co ch'il rumantsch, en il cas da la collecziun menziunada sura il sursilvan respectivamain il sutsilvan, il vallader ed il puter, è sa sviluppà en scrit dal punct da vista ortografic, morfologic, sintactic e lexical da la fin dal 18avel fin vers la fin dal 19avel tschientaner ed a tge influenzas che la lingua rumantscha giuridica è stada suttamessa en quel spazi da temp.

1. Entschatta da la lingua giuridica rumantscha

La lingua giuridica rumantscha³ va enavos sin il 16avel tschientaner. Tschentaments e statuts communal sco era leschas circuitalas, redigids oriundamain en latin, pli tard en tudestg, èn vegnids translats a partir dal 16avel tschientaner adina dapli er en rumantsch. Surtut en l'Engiadina vegnivan quests monuments linguistics elavurads e tgirads cun premura, betg il davos en consequenza da las stentas da las familias pusantas dals Plantas e Salis da sa far independent da l'investgieu da Cuir⁴. Ils tschentaments e statuts da dretg civil e criminal dals divers circuits da l'Engiadina Bassa, da l'Engiadin'Ota e da la Val Müstair èn tradids sut il titel *Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Die Statuten der Gerichtsgemeinden*⁵. Gia ils 7 d'avust 1519 è vegnida decidida ina lescha penala per

3 Davart la dumonda concernent l'essenza d'ina lingua giuridica, vesair Arno Berther, «Elements d'in nov linguatg giuridic rumantsch», en: Schweizer & Borghi (2011), pp. 239–276. En sia contribuziun reflectescha Berther era davart l'origin ed ils fundaments da la lingua giuridica rumantscha (pp. 279–288) che è per ils Rumantschs, sco per mintga cuminanza linguistica, in basegn elementar. Er sin il champ da la lingua giuridica gioga la translaziun ina rolla impurtanta: «Era tar il rumantsch nascha il linguatg da la lescha e cun quai ina impurtanta part dal linguatg giuridic per gronda part sin via da la translaziun» (p. 297).

4 Vesair Deplazes, Funtaunas I, pp. 69ss.

5 *Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Die Statuten der Gerichtsgemeinden*. Erster Teil, Der Gotteshausbund, Erster Band Oberengadin, Zweiter Band Unterengadin, Dritter Band Müstertal, Vierter Band Indices, bearb. und herausg. von Andrea Schorta, unter der Mitarbeit von Peter Liver, Aarau, Sauerländer 1980–1985. Las leschas da las singulas vischnancas èn publicadas en las «Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Serie B, Dorfordinungen, Band 1 Tschantamaints d'Engiadina bassa, Band 2 Tschantamaints d'Engiadin'ota, da Bravuogn e Filisur, edidas dad Andrea Schorta, Cuir, SRR 1965–1969, 2. ed. Schlarigna, UdG 1982». La plipart dals texts respectiv èn però vegnids stampads gia avant en las «Annalas da la Società Retorumantscha» dal 1950–1965.

l'Engiadina Bassa⁶ che Wagner e Salis han stampà en lur funtaunas da dretg⁷. En ina copia en tudestg dal 1508 vegn remartgà ch'in notar da l'Engiadina Bassa haja <die Statuten und Verträge von teutsch in welsch [= rumantsch, MG] ausgelegt, vor allen Comaunen und in einem jeden Dorf des Untern Engedein verlesen [...]>⁸.

Uschia han existì gia in mez tschientaner avant la cumpariziun da las emprimas scrittiras religiosas en lingua rumantscha, numnadamain dals Psalms da Durich Chiampel (1562), versiuns rumantschas da statuts e contracts che vegnivan prelegids en vischnancas e circuits. En il temp avant ed enturn il 1600⁹ è cumparida sut il titel <Stattütt u trastütt da queus dad Engiadinna d'suott> ina translaziun rumantscha dals statuts criminals per l'Engiadina Bassa dals 7 d'avust 1519¹⁰ e d'enturn il 1619 datescha in'emprima versiun dals Artitgels da Glion¹¹ en l'idiom da l'Engiadin'Ota. Quests statuts han gì in'impurtanza particulara a partir dal 1618 e dapi l'entschatta da la Guerra da trent'onns.

6 Vesair Berther, en: Schweizer & Borghi (2011), p. 280 e Collenberg & Gross (2003), p. 171. Questa lescha penala sa basa probablmain sin ina pli veglia dal 1508 che duai esser vegnida transladata gia da quel temp en rumantsch e prelegida en tut las vischnancas da l'Engiadina Bassa (Liver, Geschichtliche Einleitung, p. 39; Bundi, Introducziun istorica, p. 39).

7 *Rechtsquellen des Cantons Graubünden*, hg. v. Richard Wagner und Ludwig Rudolf von Salis, Teile 1–5, Basel: 1887–1892.

8 Vesair Schorta, *Rechtsquellen*, tom 2, p. 590.

9 Vesair Schorta, op. cit.: <Doch darf man sagen, dass diese altunterengadinischen Rechtsquellen wegen des orthographischen, dem Psalmenwerk des älteren Durich Chiampell verpflichteten Habitus durchaus in die Zeit vor oder um 1600 passen würden.>

10 Vesair Schorta, op. cit., pp. 601–619 e Darms, Chartas, pp. 22–23. La translaziun da questa lescha penala dals 7 d'avust 1519 è archivada sco manuscrit d'ina collecziun da differents texts en l'Archiv dal stadi dal Grischun (B/N 16). Questa collecziun fragmentara cuntegna er ina part d'ina translaziun dal <Statuts-Vertrag> tranter l'imperatur Maximilian, cont dal Tirol, e Paul Ziegler, uvestg da Cuir dals 5 d'avust 1519 (omadus texts rumantschs èn vegnids publitgads da Schorta, *Rechtsquellen A 2*, p. 539–619, ensem cun las versiuns originalas tudestgas) sco era la translaziun da la brev federala dal 1524 e dals Artitgels da Glion dal 1526 (vesair Schorta, op. cit., p. 589–90.) Sco scrivant, ma senza dubi betg sco translatur, cumpara in Duri Chiampell ch'era notar a Susch. Il text da la lescha penala, uschia Schorta, <macht wie die drei anderen Texte des Manuskriptes in sprachlicher Hinsicht einen sehr archaischen Eindruck.>

11 Davart ils Artitgels da Glion vesair Martin Bundi, art. <Artitgels da Glion> en: LIR online (www.e-lir.ch).

En sia prefaziun a la collecziun da las funtaunas da dretg svizras¹² scriva Hans Herold en quest connex il suandant:

Wenige Jahre nachdem die Reformatoren und Prädikanten die lateinischen Bibelausgaben ins Romanische übersetzt hatten, um sie den Gläubigen näher zu bringen, unternahmen Notare und andere Rechtsbeflissene dieselbe Aufgabe gegenüber den Gemeindegossen mit denselben Zielen. Die Volkssprache sollte Amtssprache werden, andererseits aber auch Gesetzgebung und Rechtsprechung verständlichen Ausdruck finden.

E sco ils refurmaturs èn stads er ils giurists dal 16avel tschientaner evidentamain da l'avis ch'ins sappia scriver fitg bain rumantsch,¹³ sco quai ch'ins haja er mess en scrit il tudestg, il franzos ed auters linguatgs ch'èn bler pli difficils e stentus.¹⁴

En Engiadina e pli tard er en il Grischun Central ed en Surselva è la lingua rumantscha sa sviluppada plaun a plaun ad in instrument ideologic e sociopolitic che ha contribuì a l'autonomia da questa cuminanza linguistica.¹⁵ Tenor la devisa <dal latin al tudestg ed al rumantsch> ha la lingua dal pievel survegnì in'utilidad pratica ed è vegnida qua tras enritgida ed extendida organicamain.¹⁶ Questas stentas politic-linguisticas èn vegnidas confermadadas tras il conclus da la radunanza da la gronda Refurma e dals cumins dal 1794, tenor il qual la trilinguitad en disposiziuns giu-

- 12 Vesair la contribuziun extendida da Rainer J. Schweizer, Jérôme Baumann e Jann Scheffler davart il <Der Anspruch an die Verständlichkeit von Erlassen in der Schweiz> en: Schweizer & Borghi, Gesetzgebung Schweiz, pp. 335–388. Berther, Linguatg giuridic rumantsch (p. 241ss.), attribuescha la naschientscha da las scrittiras giuridicas en il decurs dal 16avel tschientaner a l'aboliziun dal sistem feudal, al svilup da structuradas democraticas e surtut a la codificaziun da la lingua dal pievel en il decurs da la refurmaziun.
- 13 Vesair Jachiam Bifrun che cuntradi en il prolog a ses <Nuof Sainc Testamaint> dal 1560 a l'opiniun currenta, tenor la quala il linguatg rumantsch saja stret e manglus (<strêt & amanchianthûs>). Er il cronist Aegidius Tschudi aveva remartgà en *Die uralte warhafftige Alpische Rhetia samt dem Tract der anderen Alpengebirgen*, publicada il 1538 il suandant: <Die Rhetische sprache ist nit gericht, das man die schryben könne.> (p. 15)
- 14 Vesair era Berther, Linguatg giuridic rumantsch, pp. 241ss.
- 15 Vesair Deplazes, Funtaunas I, p. 72.
- 16 La nova orientaziun spiertala, la schientscha naziunala e l'identificaziun cun l'atgna lingua e cultura èn vegnidas formuladas sco finamira vers la fin dal 18avel tschientaner tranter auter dal conventual da Mustér Placi à Spescha (1752–1833), in aderent dals Franzos. (Vesair en quest connex Decurtins, Rätoromanisch, 1993, pp. 347–351.)

ridicas ed en contracts statals da las Trais Lias duaja vegnir garantida.¹⁷ Tuttina mancava anc l'experiencia e cun quai l'abiltad da translatar texts giuridics en rumantsch.¹⁸ In'ortografia unitara na devi anc betg ed era la terminologia speziala¹⁹ existiva fin alura mo en latin u tudestg. Ils plets e las expressiuns vegnivan perquai u emprastads directamain dal tudestg u circumscrits en la lingua dal pievel.²⁰ Uschia na fai betg surstar ch'ils tschentaments e statuts ils pli vegls anc mantegnids, ch'èn avant maun dapi la mesadad dal 17avel tschientaner per l'Engiadina Bassa (p. ex. ils <Statuts civils e criminals da la drettüra Val Müstair>, 1650) e per l'Engiadina Ota (<Stratüts criminels, matrimuniels e civils>, 1664), eran ortograficain, grammaticain e lexicalmain tut auter che consistentes.²¹ Tgi che na sa basava betg sin las furmas scrittas dals refurmaturs, scriveva tenor meglier savair e pudair.²² Pir cun las glistas da plets ed ils glossaris tudestg-rumantschs, ch'èn vegnids scrits a maun per l'emprima giada en il 17avel tschientaner a partir da l'Engiadina, sco era cun ils vocabularis pratics e las grammaticas, ch'èn vegnids stgaffids en il 19avel ed a l'entschatta dal 20avel tschientaner, han ins unifitgà pli e pli la moda da scriver e la terminologia era dals texts giuridics.

Per la reproducziun da las constituziuns grischunas publicadas en questa collecziun èn stads decisivs dal punct da vista linguistic surtut dus criteris, numnadamain la fidaivladad ortografica (mantegniment da

- 17 Gist per l'istorgia da las constituziuns dal Grischun èsi stà fitg impurtant ch'igl era vegnì decretà cun la gronda Refurma dal 1794 tranter auter che tut ils text giuridics dal Stadi liber da las Trais Lias duevan vegnir publicads en tut las trais linguas dal pajais. Vesair en quest connex era Schweizer & Borghi, Gesetzgebung Schweiz, nua ch'ils auturs han ventilà surtut er la dumonda da la giurisdicziun trilingua en il chantun Grischun. Els suttastitgan en lur studi la scuverta relativa a l'indipendenza ed a la ritgezza linguistica da las quatter linguas uffizialas da la Svizra sco er ils numerus rapports vicendaivels tranter las linguas naziunalas.
- 18 Davart las sfidas cun translatar en rumantsch vesair Berther, Linguatg giuridic rumantsch: <Premissa da la vart dal translatur è ch'el chapeschia la lingua originala en tut sias nianzas, ch'el chapeschia la materia, da la quala il text tracta e ch'el haja fitg bunas abiltads da s'exprimer en la lingua intendida> (p. 259).
- 19 Vesair era Darms, Terminologia da dretg.
- 20 Vesair Berther, Linguatg giuridic rumantsch: <Il rumantsch n'ha savens betg fatg quest svilup [lingua da dretg elavurada da la versiun originala tudestga, furmas d'expressiun concisas e precisas, vast repertori d'abstracziuns, red., MG] e sto perquai per part sa gidar cun circumscriziuns> (p. 259–260).
- 21 Questa constataziun davart il svilup dal rumantsch vala era per la lingua giuridica tudestga che n'era, en scadin cas en Svizra fin viaden la mesadad dal 19avel tschientaner, medemamain betg unitara.
- 22 Scriptoris, sco quai ch'igl existivan savens en claustras dapi l'Antica tardiva per rediger u copiar texts religius, pli tard era texts seculars, na devi ni per la translaziun en lingua rumantscha da scrittiras ecclesiasticas ni secularas. Ils auturs (translaturs) na pudevan pia betg recurrer a normas linguisticas prestabilidas.

l'autenticità) al text original e la pretensiun d'ina buna legibilità e chapientscha dal text rumantsch.²³ Intervenziuns en ils texts constituziunals sezs èn pia vegnidas fatgas mo là, nua che la legibilità dal text n'era betg garantida (p. ex. sbagls ortografics evidents, segmentaziuns u fusiuns da plets, interpunziuns sco commas malchapiblas, bustabs e letras spezialas). Questas intervenziuns minimalas en il senn d'adattaziuns a la norma odierna vegnan commentadas a moda critica en notas-pe ed en annotaziuns finalas.

2. Svilup da la lingua giuridica rumantscha dal 1791 al 1892²⁴

In'analisa linguistica dals texts constituziunals dal 1791 («Nunprejudizeivel project d'in milgiurament da l'administraziun da la gisia en terras subjeettas») al 1892 («Project dina Constituziun revedida pil Cantun Grischun») mussa in svilup marcant da la lingua giuridica entaifer quella perioda. Quai ch'ins sa anticipar en quest lieu è ch'ils texts giuridics èn, malgrà las inconsistenzas sin tut ils champs linguistics, gia da bell'entschatta bain legibels e chapibels e ch'il svilup entaifer ils 100 onns po vegnir resguardà sco considerabel, cun ina consistenza ortografica, sintagmatica e lexicala adina pli gronda. Suenter in'emprima fasa d'influenza dal tudestg (per ils texts sursilvans e ladins) respectivamain dal talian (per ils texts ladins), cun numerus emprests, è s'orientada la lingua giuridica rumantscha pli e pli a la norma propagada en las grammaticas ed en ils vocabularis regionalis per cuntanscher vers la fin dal 19avel tschientaner ina buna qualitat, dastrusch al diever ordiern da la lingua.

Lain dar in sguard a quest svilup or d'ina perspectiva fonologica ed ortografica, morfo-sintactica e terminologica.

2.1 Aspects fonologics e ortografics

En ils texts giuridics ladins pli vegls, sco p. ex. la «Communicaziun dals 5 da matg davart la classificaziun dals parais dals 11 e 22 d'avrigl 1794», suonda l'ortografia en blers regards anc la tradiziun da scriver da las scrittiras religiusas dal 16avel tschientaner. En egl al lectur dattan qua las numerusas inconsequenzas en la scripziun da vocals e consonants, p. ex.

23 La dumonda, co proceder cun la fidaivladad al text original e cun la legibilità en ediziuns da texts pli vegls, è vegnida discutada en occasiun d'in colloqui dals 30 e 31 d'avust 2019 a l'Universitad da Friburg, organisà dal Departement für Mehrsprachigkeitsforschung und Fremdsprachendidaktik. Lingua e litteratura rumantscha, Universitad da Friburg e da l'Archiv svizzer da litteratura, Berna, tgirà da Renzo Caduff, Annetta Ganzoni e Matthias Grünert.

24 Davart il svilup da la lingua giuridica rumantscha entras translaziun vesair Arno Berther, «Elements d'in nov linguatg giuridic rumantsch», en: Schweizer & Borghi, Gesetzgebung Schweiz, p. 257ss.

en *difficultet* vs. *difficulted*, *Avril* vs. *Avrill*, *sigiler* vs. *siggiler* e *sigiller*, *noass* vs. *noas*, *cun* vs. *con*, ultra da quai la scripziun da <f> (p. ex. en *motif* u *clefs*) visavi <v> (*archives*). En pli la scripziun istorica latina <-tium> enstagl da <-ziun>, cun il consonant final <-m> enstagl da <-n>, analog a la pronunzia locala da quel sun (*classificatium*, *ordinatium*, e. u. v.), il mantegniment dal <h-> latin a l'entschatta dal pled (*havains/habemus*, *havaron/haberunt*, *Hundrs./undraivels*) u la furma *Coel* (<lat. vulg. 'coelum') per 'tschêl', la scripziun <œ, öe, ö> per il medem sun [ø:] (*Comön*, *Comæen*, *Comöen*), ils numerus accents sin vocals intunads (p. ex. *chids*, *deputòs*, en confrunt cun *Deputoos*), il vocal dubel <ee> per in [e:] (p. ex. *conditioneel*, *liberteed*, *giureedas*), la scripziun <ou> enstagl dad <u> (*souspender*, *Radounanzia*, *doumanda* vs. *dumanda*), dad <oa> enstagl da <o> (*noassa*, *dispoast*, *rapoart*, e. u. v.) sco era l'inserziun d'in consonant d'endirida <g> en l'idiom da l'Engiadin'Ota (sco era en surmiran), usitada da quel temp ed actuala anc fin en il 20avel tschientaner, p. ex. en *sortigda* 'sortida', *s-dogla* 's'dola', *schivigr* 's-chivir', *ougr* 'our' u *egr* 'eir'.

L'ortografia dals texts giuridics publicgads en quest'ovra era fin enturn la mesadad dal 19avel tschientaner anc pauc unitara. Quai mussan las numerusas furmas utilisadas a moda inconsistenta entaifer ils medems texts, er sunter la constituziun dal chantun Grischun, uschia p. ex. en plets sco *tiarra/tiara*, *relligiun/religiun*, *ault/aut*, *tarmess/termetter* u *ch'el/chel*. Ils grafems <oe> respectivamain <æ> per <e> sco era <ae> respectivamain <a> per <eu> vegnivan duvrads en maniera diversa, uschia en *Confoederau*, *fæderala*, *præsident* e *praecis* respectivamain *faedal* e *confaedaris*. En pli mussan anc ils texts dal 1850 (<Emprim Project tar ina Constituziun per il Cantun Grischun>) intginas singularitads ortograficas interessantas, uschia p. ex. la furma <ee> per in [e:] (p. ex. en *saveer*, *podeer*, *dueer*, *een*) u la suppressiun frequenta da consonants finals en plets sco *pruden[t]s* u *vigni[r]*, sco quai ch'igl è anc oz usità en la lingua discurredda sursilvana. La desinenza dal verb [-i(r)] vegniva scritta cun <ii> (*proponii*, *introducii*, *vegniür*, *entiür*, *eligii*, e. u. v.), ma er quella furma na vegniva betg duvrada consequentamain (*vegnir* sper *vegniür*) e para perfin d'esser vegnida malchapida dal tipograf (<ü> enstagl dad <ii> en *plüs*, *seuniür*, *sclariür*):

[Project tier ina Constituziun per il CANTUN GRISCHUN, 1850]

Art. 35. Per giudicar pretensiuns giuridicas, che vegnen fatgias enconter il Cantun, duei il Cusseigl pign en num de quel, et aschia era il pretendend numnar dus burgeis svizzers, il quals, sch' els een burgeis cantunals vegnen, durond lur functiuns compromissorialas, sligiai da lur respectivas obligaziuns enconter il cantun. – Duessen quels en lur giudezi (decisiun) et era sur

la legida dil obmann bucca save[e](r)r seun[ii](ü)r, sche duei il Cusseigl federal vegnir instanziaus, de designar (numnar) in obmann (derschader decidend) or dalla reminenta <ulteriura> confederaziun.

Fin il 1820 sa mantegnida è la scripziun da <t> enstagl da l'odiern <z> per il sun [ts], p. ex. en *actiun, constitutiun, deputatiun, Confederatiun*. Suentar il 1845 vegn quella furma alura substituïda da la scripziun cun <z> (-ziun). Entant ch'il text dal 1850 sa basa ortograficamain anc sin quel dal 1820, correspunda il sistem ortografic dals texts costituziunals a partir dal 1845/1848 adina dapli a quel dad oz. Uschia vegn remplazzà qua p. ex. il grafem <œ> tras in <eu> (*feudal*). Tuttina è l'ortografia er en quests texts anc adina instabila. La presilba <con-> avant [p] vegn bain scritta, sco oz, consequentamain cun in <m> (*competenzas, comparten, componen* e. u. v.), avant [m] variescha dentant la scripziun cun <n> e <m> (*commembers, commissiuns* vs. *conmembers*). La scripziun dal <-t> respectivamain dal <-p> betg accentuà a la fin dal pled è dentant plitost sporadica: En *consentiment* e *serrament* vegn scrit il consonant final, en *serramen, mantenimen, momen, parens* u *tems* percunter betg. Er en blers auters cas existan anc enturn la mesadad dal 19avel tschientaner scripziuns divergentas, p. ex. en *fuormesch* vs. *formeschan*, *Svizzera* vs. *Schwizzer*, *canzleia* vs. *canzlia*, *offizis* vs. *offezis*, *serrament* vs. *seramentescha*, *seramen* u *seraments*, *rapport* vs. *raport*; *tut-tas* vs. *tutas*, *dispettas* vs. *dispetas* u *uffizialla* vs. *uffizialas*). La scripziun cun maiuscla da nomens è anc adina frequenta (*Cantun, Confederaziun, Cumin, Cussegl Grond, Cussegl Pign, Staat, Stand, Vischneunca*), ella vegn però applitgada ussa a moda consequenta.

A partir dal 1853 (<Proposiziun tier ina revidida Constituziun per il Cantun Grischun>) sa fa valair adina dapli l'influenza dal tudestg sin las translaziuns rumantschas. Quai sa mussa surtut en l'ortografia, p. ex. tar l'adjectiv *schwizzer(s)/schwizzera*. Era ils plects *souveran* e *souveranitat* cun <ou> sa basan probablmain sin il tudestg 'souverän' respectivamain 'Souveränität'. Ils nomens sin <-ment> vegnan scrits anc adina prevalentamain senza <-t> a la fin dal pled: *consentimen, reglamen*, etc. Ils consonants finals odierns sursilvans sin <-d> vegnan scrits consequentamain cun in <-t>: *mesadat, auctoritats, et, eligibilitat*, etc. La scripziun cun maiuscla e minuscla vegn applitgada dad ussa davent, cun paucas excepziuns, a moda consequenta. Cun maiuscla vegnan scrits en il text dal 1853, cuntrari als texts pli vegls, mo il *Cussegl grond* ed il *Cussegl pign* ed ils terms *Catholic* e *Refurmai*, en quel dal 1854 vegnan scrits era quels terms cun minuscla (danor en ils titels).

[Proposiziun tier ina revidida Constituziun per il Cantun Grischun, 1853]

Art 1. Il liber staat Grischun ei, tenor la constituziun federala, in *souveran* stand della confederaziun *schwizzera*. La *souverenitat* de quel pausa <sa basa> silla *totalitat* dil pievel e semanifestescha tras las tschentamentalas <legalas> votaziuns de quel.

Art. 2. Al pievel vegn ei tier d'acceptar ne refusar midadas de constituziun, leschas e concordats dil staat, che vegnen proponi dal *cussegl grond*. Siu *consentimen* ei necessaris schibein tiell'introducziun de novas contribuziuns ne gravezas sco era tiell'augmentaziun de schon existentas.

Era il text dal 1869 mussa ortograficamain anc inqual'inconsequenza. Uschia chatt'ins p. ex. la furma *quela(s)* sper la furma odierna *quella(s)*, *habitons* sper *habitonts*, *gl'ei* sper *gliei*, *omis dus* sper *omisdus* u *inposiziun* sper *imposiziun*. La scripziun <ii>, frequenta en ils texts pli vegls, vegn avant en quest text mo pli ina giada en *suspendii*. Detg arbitraria èn las scripziuns <-tad(s)> (p. ex. *libertad*, *proprietad*) e <-tat(s)> (*majoritat*, *facultat*, *sana-dat*). Da l'autra vart vegn anc adina avant mo la varianta <-dat> (*sanadat*). Il *Cussegl Grond* ed il *Cussegl Pign* vegnan scrits adina cun maiuscla, ed era la desinenza <-ment> è ussa consistente. Pleds internaziunals vegnan scrits savens sco en tudestg, p. ex. *hypotheca* (enstagl da '(h)ipoteca'), *sphera* (enstagl da 'sfera'), *staat/Staat* cun <aa> (enstagl da 'stadi') u *oeconomia* (enstagl da 'economia').

[Project tier ina Constituziun revidida per il Cantun Grischun, 1869]

Art. 42. Al circuit competa per ses affars d'administraziun il dretg de legislativa e d'imposiziun (taglia) e vegn tal exercitaus dala *pluralitat* dils habitonts dil circuit, ils quals han il dretg de votaziun; el ei competents, de sin questa via stabilir ordinaziuns comensuradas era en la *sphera* della polizia e dell'*oeconomia* publica.

Il text dal 1875 (<Constituziun pel Chantun Grischun>) è influenzà fermamain dal talian, surtut sin il champ ortografic, ma era sin il champ lexical (vesair chapitel 2.2) ed en intgins cas er sin quel morfologic e sintactic (vesair chapitel 2.3). Il text mussa, ultra da la duplicaziun, sco en talian, da <-tt>, <-nn> e <-ss> a la fin dal pled (p. ex. *drett/diritto*, *elett/eletto*, *contratts/contratti*, *ann/anno*) ina furmaziun italianisanta da pleds che fineschan cun <-e> ed <-o> (p. ex. *in parte*, *in base di*, *durante*, *modo*, *culto*, *salvo*, *puncto*, e. u. v.). Ultra da quai cuntegna quest text anc autras inconsequenzas ortograficas ch'èn d'attribuir probablamain a l'influenza dal talian, p. ex. *sottomiss*/'*sottomesso*' versus *sottamiss*, *prejudizzi*/'*pregiudizio*' versus *prejudizzi*,

presenta/’presente’ versus *preschainta*, *governatif/’governativo’* versus *guvernativ*. Cunquai ch’igl è difficil da differenziar ils suns [d] e [t], [f] e [v], [s] e [z], n’èsi betg sorprendent ch’ils medems plets vegnan scrits er en quest text, sco en ils texts pli vegls, mintgamai cun omadus bustabs (*autoritad/autoritats*, *administratif/administrativa*, *prezisa/decisa*). Enstagl d’in <tsch> davant [e] per l’affricata surda [tʃ], cusseglia gia da Pallioppi en sia *Ortografia et ortoëpia* dal 1857 (p. 37), preferescha il translatur dal text dal 1875 la furma cun <c> (*cerner* enstagl da ‘tscherner’). Il suns [ø:] ed [œ] vegnan scrits sco oz cun <ö> u alura cun <oe> (*pönala/poenala*, *öconomia/oeconomia*). La scripziun grond e pitschen è ussa pli datiers da quella actuala (*Chantun, Confederaziun, (Grand) Cussaigl*), entant ch’ils mais (*Schnêr, December*) vegnan scrits, analog al tudestg, cun maiuscla.

La scripziun dals texts giuridics dal 1878 (<Petitionen btr. Partialrevision d. Cant. Verfassung in Sachen d. Einführung eines finanzreferendums & Veto 1878>), avant maun en vallader e sursilvan, correspunda gia fermamain a quella dals vocabularis e da las grammaticas realisads suenter il 1827 sin iniziativa dals consorzis da scola evangelic e catolic (Carisch 1821, Kohler 1840, Pallioppi 1857, e. a.). Ortograficamain èn omaduas versiuns linguisticas detg stabilas e relativamain datiers dal diever actual. En cumparegliaziun cun la versiun sursilvana è dentant il text vallader influenzà pli pauc dal tudestg. Las inconsequenzas ortograficas èn daventadas en omadus texts pli raras: En la versiun sursilvana èn quai las furmas *dal/del* e *dad/ded*, en pli l’omissiun dal <-d> a la fin dal pled (*gron* enstagl da ‘grond’), cuntrari al <-t> a la fin dal pled che vegn mantegnì en scrit (*ault, fundament*), en la versiun ladina la differenta ma consequenta scripziun da <t/tt>, p.ex. *drett, fatt, suotscritts* (suenter in vocal curt ed accentuà), ma *suotametter* (suenter ina silba betg intunada), il diever da *pü/plü* (*viepü* vs. *saimper plü, la plipart*), *dad* <-ond/-and> (*Grond Cussaigl* vs. *s’augmentand, s’agravand*) sco er *dad* <-iun/-ion> (*constitutiuun* vs. *constitutional*). Anc adina usitada en il text vallader è la scripziun istorica <-tiun> (*ordinatiuns, sanctiun, constitutiun*, e. u. v.) enstagl da <-ziun> che vegn introducida sco novaziun ortografica gia dad Otto Carisch il 1821 en sia *Wörterammlung* ed utilisada er dal translatur sursilvan da quest text (*petiziun, opposiziun, votaziuns*, e. u. v.).

[Sboz per ina midada da la Constituziun dal chantun Grischun, 1878, al. 2]

[sursilvan] Quels e semgionts factums garegian <pretendan> cun sforzonta <stringenta> necessitat, ch’ il pievel grischun, ch’ ei sin fundament della presenta constituziun visavi a conclus dil cussegl gron de scadina sort totalmein

senza pussonza e senz' armas, procureschi in *dretg costituzional* de saver dir en cas de basegns il davos plaid sur tuts conclus dil cussegl gron(.) e ch' el sappi tier eventuals conflicts de competenzaa far valer quei dretg energicamain.

[vallader] Quaists et auters motifs dumandan imperiusamaing <categoria-main> cha il pövel Grischun, al qual sia presainta constitutiun non da mez da defaisa <na permetta da sa defender> cunter qualunque ordinatiuns del Grond Cusaigl, as procura ün drett constitutional per in cas da bsögn havair in mans la suprema sanctiun da decrets del Grond Cusaigl.

En la scripziun grond e pitschen è il text vallader qua main consequent ch' il sursilvan: sper ils plets *Chantun* (surs. *cantun*) e Grond Cusaigl (surs. *cussegl gron*), scriva il translatur ladin er tscherts adjectivs (p. ex. *pövel Grischun*, *Lodaivels*) cun maiuscla.

A partir dal 1880 (<Project ded ina Constituziun revedida per il Cantun Grischun>) daventa l'ortografia dals texts giuridics pli e pli unitara e s'avischina adina dapli a quella actuala. La fonologia correspunda pli u main a quai che vegniva duvrà en ils cudeschs da scola uffizials da quel temp:

[Project ded ina Constituziun revedida per il Cantun Grischun, 1880]

Art. 44 [...] Las renditas della proprietat comunala, ch' ein de taxar en moda giesta e dueivla, ein destinadas en emprima lingia per cuvierer ils besegns comunals. Taglias comunalas san vegnir decretedas mo subsidiaramein ed ein admissiblas mo suenter principis giests e dueivels. Expensas specialas, las qualas favoriseschan entgins roms della facultat privata, sco repars ed aquad[u](e)c(u)ts, san vegnir repartidas sin quella cun prender en consideraziun igl avantatg relativ. Igl ulteriur fixescha la lescha reservaus.

La desinenza <-ment> vegn ussa scritta adina uschia, er sch' il consonant a la fin dal pled na vegniva, sco quai ch' igl è anc oz usità en sursilvan, betg pronunzià. Ils plets che fineschan cun [-a:t] vegnan scrits cun in <-t> (*libertat*) e betg, sco oz, cun <-d>. La fonologia mussa bain inqualas furmas antiquadas che vegnan però utilisadas tradiziunalmain en la lingua da scrittira protestanta fin il 1900. Quai vala per il <i> en furmas sco *emprima* enstagl da 'emprema', *quints* enstagl da 'quens'. A questa categoria appartegna era *spirt* per 'spért'. Percunter mussan *giest*, *elegier*, *agiens* e *segierontas* gia la furma cun <e> enstagl da la furma pli veglia cun <i> ('gist' etc.). La scripziun <gi> davant <e> valeva da quel temp en l'ortografia catolica sco norma (vesair Muoth, Normas, 73, § 46), ella è dentant qua en la minoritad visavi <g(i)e>. Il diftong <uo> manca anc en quest text dal 1880 (*furmas* enstagl da 'fuormas', *urden* enstagl dad 'uorden', *recurs* enstagl da 'recuors'). En *suondont* stat <uo> per l'odiern <ua> ('suandant'). Percunter sa chatta

<ia> en cas sco *tiarms* per in ‘terms’ pli vegl, *tiarzas* per ‘terzas’ e. u. v. In pau speziala è la furma consequenta <sutto-> enstagl da <sutta-> en furmas sco *suttometer*, *suttoponer*, ch’ins chatta però sporadicamain er en auters texts. Ina divergenza in pau pli frequenta è *cantonal* vs. *cantunal*. In tratg ortografic caracteristic da quest text è il circumflex sin il <-i> final dals particips plurals (*elegî*, *vegnî*, *decidî*).

La scripziun grond e pitschen è ussa consequenta: *Confederaziun*, *Cantun*, *Cussegl Grond*, *Cussegl Pign* èn adina scrits cun maiuscla. Il *President* scrit cun maiuscla designescha mo il chau dal Cussegl pitschen, tut ils auters presidents vegnan scrits cun minuscla. Singulara è la scripziun cun maiuscla da funcziuns uffizialas:

[Project ded ina Constituziun revedida per il Cantun Grischun, 1880]

Art. 29. La Commissiun cantunala fa las elecziuns sequentas per mintgamai ina perioda d’uffizi de treis onns:

dil Directur della Canzlia cantunala,

dil Directur dellas finanzas cantunalas

dil Cassier cantunal

dil Capo-ingenieur

digl Inspectur forestal

dil Directur digl institut de correcziun e per malsauns de spert, e

dil Cussegl per la banca cantunala.

En il davos text da questa publicaziun, quel dal 1892 (<Project dina Constituziun revedida pil Cantun Grischun>), dattan ortograficamain immediat en egl las numerusas commas che vegnan messas strictamain tenor las reglas per il tudestg, fixadas uschia er da Muoth (vesair Muoth, Normas 1880, p. 8): <Concernent l’interpuncziun adoptein nus la tudestga.> La scripziun dals vocals correspunda per gronda part a quella da la lingua scritta catolica dad oz, p. ex. *emprema*, *quens*, *artechel*. Il medem vala er per il diftong <uo> en plets sco *fuormas* u *uorden* che cumparan en il text dal 1880 anc sco ‘furmas’ ed ‘urden’. La furma *recurs* enstagl da l’odiern ‘recuors’ è dentant vegnida mantegnida senza excepziun, quai bain perquai ch’i sa tracta d’ina noziun giuridica. Er l’ortografia suonda, cun paucas excepziuns, las reglas grammaticalas da Muoth. Quai sa mussa gist en cas che divergeschan da la scripziun dad oz, p. ex. *auctoritat* enstagl dad ‘autoritad’, *sozietat* enstagl da ‘societad’, *uffizial* enstagl dad ‘ufficial’ (Muoth, Normas, 70, § 41). Spezialmain en egl dat però la scripziun insolita <-èè-> en *crèèscha*, nua ch’ils dus <e> successivs vegnan precisads tenor la pronunzia. Sco istorica po vegnir considerada la scripziun *tschunc* per ‘tschun’, ina

furma che ha però survivì en dialects locals da la regiun. L'accent grav sin <è> en *èra* ('auch') vegniva fatg regularmain a ses temp per distinguer il pled, magari er finologicamain, da l'imperfect 'era' ('war') (vesair Muoth, Normas, 17, § 10). Questa scripziun sa chatta er en il text dal 1880, pia avant la cumpariziun da la grammatica da Muoth. Sco il 1880 vegnan la plipart dals particips sin <i> scrits er il 1892, cun duas excepziuns, cun in circumflex <î>.

2.2 Aspects terminologics, morfologics e sintactics

Dal punct da vista da la terminologia san ins attribuir ils texts dal 1791 al 1892 a trais fasas: L'emprima fasa, che va dal 1791 als onns 1845/48, è caracterisada surtut da numerus emprests dal tudestg, tuttavia usitads a ses temp tant en Surselva sco en l'Engiadina, p. ex. *Bundtsbrief*, *Ufruher*, *Strôf*, *Beytag*, *Obman(n)*, *Schnitz* e *Steuer*, *hindersees*, *Hochgericht* e. u. v. Il suandant extract or da la «Bref digls Preuls» (*Kesselbrief* dal 1570), ina lescha stipulada da las Trais Lias per cumbatter la cumpra d'uffizis e da vuschs sco er la corrupziun²⁵, mussa a moda exemplarica il diever frequent da germanissem, inclus la scripziun oz dal tuttafatg insolita cun maiuscla:

[Revisiun totala da la Constituziun, 1794, 'Bref digls Preuls digl On 1570', al. 3]

[...] Schei daventas, che igls Cumins da tutas treis Ligias termatessen lur Mess sin *Bundstags*, Congress *oder* *Bytags*, ne pervia da grondas fitschentas per secongigliar davart nossa glied digls *Unterthoners* (= *Unterthanen Lande*) (.)] Sche dei mintgia Mess, chei ordinaus da siu Cumin, a che ha de see <seser> en quella fitschenta, angiarar tier Dieus a la Sanctissima Trinitat cun taner si treis dets, ch>el seigi bucca tras *Schengetgs* <regals>, tras siu rugar, ne tras rugar da auters vignius en igl *Oberkeit* ne Cumin, a chel seigi bucca tras agit da Practica da autras persunas vignius Deputaus, a quel che tema de angiarar, chel seigi senza *schengetgs* <regals> vignius Deputaus, quel deigi ira ord igl Conseigl, a vigni *st[r]uffigiaus* <chastià> vid rauba a honur, a lura dei in auter um de tuta honur vignir prius ord da siu Cumin enten ilg Conseigl, leusperas deien tuts quels che seen <sesan> enten igl Conseigl angierar, chels veglien ne prender ne dar ora *Schengetgs*(per) per survignir uffecis, sindicaturas, sentenzias a autras Caussas. Plianavon dei <duai> era vigni <vegnir> observau, sche ei tucas tier <pertutgass> *Landrichters*, *Burgermeisters*, Misterlias grondas a pingias <pitschnas>, *Vocteias*, Sindicaturas a <ed> auters uffecis, nuota schau ora entiarà <en terra> de las treis ligias, era en Valtrina. Clavena, Teigl a Vorms, tutavia nuota *schau ora* en(.) a ord nossa Tiara, nua che nossas treis Ligias an de metter, *Oberkeits*, *Dartgiras* a Cuminas oreifers <particulars>, a en quels deien

25 Questa lescha è integrada en questa collecziun entaifer las 'Quatter leschas fundamentalas' dal 1794.

bucca mai quels, che en en igl *Oberkeit* numnai, *sonder* era tuts igls Cumins, Persunas particularas da nossas treis Ligias, sco era igls *unterthoners* <subdits> en Valtrina, Clavenna, Teigl a Vorms [...]

En ina segunda fasa, a partir dal 1850, han ils translatur cumenzà a substituir ils germanissem cun terms rumantschs (p. ex. <Standeskommission> cun *Commissiun cantonala*, <Abscheid> cun *recess*), declarond quels per part en parantesas, senza dubi cun l'intent da render chapibel il cuntegn al lectur. Els faschevan quai u cun precisar e concretisar in term, p. ex. *obmann* (*derschader decidend*), cun explitgar la noziun giuridica cun in term pli popular (p. ex. *usufructus* (*gudement*), cun glossar il term rumantsch en tudestg u schizunt cun circumscriber quel cun agens plets rumantschs:

[Text dal 1845]

Art. 2. La suveranitat de quel sefundescha sin la totalitat dil pievel e sepronunziescha entras l'absoluta pluralitat dils legalmein pri si e publicai plirs dils *circhels* (*Kreis*).

Art. 7. district ha electurs, dals quals scadina vischneunca dil district numna libramein ord lur burgais comunals qualificali de votar sin mintga tschien ne tier *fracziuns* (*Bruchtheile*) sin varga tschunconta in. [...]

Art. 49. Aschi gleiti ch'in burgais cantonal passa els 17 ons sche ha el il dretg de votar e po en fatschentas cantonals dar sia vusch en sia vischneunca ne el liug nua ch'el ei secasaus, mo po el buc exercitar quei dretg sur il medem object en domadus loghens. *L'eligibilitat* (*il dretg de surprendre caricas*) en auctoritats dil stand *entscheiva* cun ils compleini 20 ons.

[Text dal 1850]

Art. 11. Ils conmembers dil Cusseigl grond *voteschan* (*dattan giu lur meini*) suenter lur megler saveer e conzienza, e bucca suenter instructiuns.

Art. 14. Il Cusseigl pign consista or da 5 conmembers, et ha treis suppleants. Els stattan dus onns en offeci cun *reelectiun* (*il dreitg de podeer inmediate vegnir legii ora da niefensi*).

Art. 23. Ils conmembers dil Cusseigl pign, assisten allas deliberaziuns dil Cusseigl grond *cun vusch deliberativa* (*cun lur cusseigl e bucca cun decisiun*).

Il translatur sursilvan declera en parantesas er expressiuns ch'èn sa mantegnidas fin al di dad oz, p. ex. *concluder* (*decretar, serrar giu*), *en cass d'urgenza* (*cur ch'ei fa prescha*), *dreitg de votar* (*de dar la vusch*). Ins chatta dentant er expliaziuns da noziuns rumantschas en tudestg, p. ex. *derschader examinatur* (*Verhörriichter*), *recess* (*abscheids*) u viceversa, p. ex. *obmann* (*derschader decidend*).

Ils texts giuridics ladins cuntegnan – ultra d'intgins paucs germanis-sems, sco *Abscheid*, *Verbott* u *Flotz* – relativamain blers emprests dal talian. L'influenza dals models talians sa fa valair surtut a partir dal 1850, p. ex. en il text vallader dal 1875 (<Constituziun pel Chantun Grischun>):

[Constituziun pel Chantun Grischun, 1875]

Art. 10. L'exercizi d'ogni professiun nellas arts e scienzas, nel commerci et industria es liber.

Restan reservadas las disposiziuns legalas e polizialas, dictadas del bain public.

Art. 11. La libertad da credenza e del culto es garantida.

In particular ha mincha associaziun religiosa il drett da's constituer e's governar sves, bainschi pero sot l'inspeziun superiura del stadi, il qual spezialmaing ha eir da survegliar cha la facultad da q[u](n)ellas non vegnia ni alienada a seis scopo, ni portata davent, ni disfatta.

Las constituziuns d'associaziuns religiosas, sco eir eventualas respettivas mutaziuns, han da gnir sottamissas al examen dellas auctoritads del stadi.

Las comunitads ecclesiasticas han il drett da cerner e licenziar lur plevans libramaing.

La proprietad actuala dals Comüns vi dals respettifs fonds da plaiv e baselgia reista garantida. Eventuals cambiamaints <midadas> dal destin da fundaziuns han da gnir sottomiss all' approbaziun del stadi. [...]

Disposiziuns transitorias

[...] Art. 3. Quels cittadini federali, quals in base dell'actuala constituziun avaiaven acquist(a)[à] il drett da votar digià <gia> zieva compli il 17vel ann, conservan quel drett eir dopo cha la nova constituziun sarà intratta in vigur, quantunque <cumbain che> non hajan amo accompli il 20vel ann.

Il diever relativamain frequent d'italianissem correspunda al diever dal temp surtut en l'Engiadin'Ota ed è entrà er en il <Dizionari Dels Idioms Romauntschs> (1895) da Zaccaria ed Emil Pallioppi. Ortograficamain sa mussa quell'influenza p. ex. en las expressiuns *in parte*, *in base di*, *durante*, *modo da votar*, *culto*, *salvo*, *puncto*, e. u. v. En cumparegliaziun cun las constituziuns precedentas, mussa il text dal 1875 gia ina qualitad remartgabla en la terminologia giuridica, basada senza dubi sin ils models talians. El cumprova che l'autur era famigliarisà cun la lingua giuridica (p. ex. *perquisiziun d'chasa* per 'Hausdurchsuchung', *taigl d'imposta/d'imposiziuns* per 'Steuerfuss', *predeliberaziun da progets da ledscha* per 'Vorberatung von Gesetzesentwürfen' u *ratificaziun* per 'Beglaubigung'). Bleras da las noziuns ed expressiuns giuridicas han chattà la via en ils vocabularis ladins dal

19avel tschientaner, oravant tut en quel surnumnà da Zaccaria ed Emil Pallioppi dal 1895 che paran d'avair excerpà ils texts giuridics per lur rimnada da plets.

L'analisa linguistica dals texts giuridics stampads en quest'ovra mussa en pli differenzas per part marcantas tranter la translaziun ladina e quella sursilvana. Entant ch'ils translatur sursilvans èn restads pli ferm datiers dal model tudestg, han ils translatur ladins cumenzà a partir dals onns 1850 a s'orientar tant lexicalmain sco er sintacticamain pli fitg als models talians. In bun exempel per mussar las differentas concepziuns da translatar è il text <Petitionen btr. Partialrevision d. Cant. Verfassung in Sachen d. Einführung eines finanzreferendums & Veto> dal 1878:

[Sboz per ina midada da la Constituziun dal chantun Grischun, 1878]

[vallader] Ils debits publics chi viepü van s'augmentand, et las impostas chantunalas chi van s'agravand; il dubi chi saimper plü as fa valair nel pövel sopra la necessitat et l'opportunitat da novas expensas chi dal Grond Cusaigl, pustüt nels ultims ans, füttan decretadas et chi annualmaing et progressivamaing as repeteschan; las discussiuns chi suvent nel sain del Grond Cusaigl han lö sopra las competenzas da quaista suprema autoritat et quellas del pövel – quaists et auters motifs dumandan imperiusamaing cha il pövel Grischun, al qual sia presainta constitutiun non da mez da defaisa cunter qualunque ordinatiuns del Grond Cusaigl, as procura ün drett constitutional per in cas da bsögn havair in mans la suprema sanctiun da decrets del Grond Cusaigl.

[sursilvan] Ils deivets dil stat, che creschan ad in crescher, las contribuziuns cantonalas, dallas qual(l)as ei selai preveder ch' ellas vegnan pli e pli grevas, il dubi, che leva si pli e pli denter il pievel, schebein enqualina dellas novas expensas concludidas dal cussegl gron cunzun ils davos ons e che serepetan anualmein en pli ault grad, segien necessarias e comensuradas, il combat, che leva savens si el ravugl dil cussegl gron sur la damonda tgei dretgs(.) ch'audan al cussegl gron e tgeinins al pievel: Quels e semiglions factums garegian cun sforzonta necessitat, ch' il pievel grischun, ch' ei sin fundament della presenta constituziun visavi a conclus dil cussegl gron de scadina sort totalmein senza pussonza e senz' armas, procurechi in dretg constitutional de saver dir en cas de basegns il davos plaid sur tuts conclus dil cussegl gron(.) e ch' el sappi tier eventuals conflicts de competenzaa far valer quei dretg energeticamein.

Entant che l'autur ladin translatescha p. ex. il pled tudestg <aufwachend> (en connex cun 'Zweifel') cun *chi as fa valair* ('sich geltend machen'), surpiglia il translatur sursilvan il pled tudestg e translatescha quel cun *che leva si* ('welcher aufwacht/aufkommt'). Per l'expressiun <in erhöhtem Masse> dovrà l'autur ladin il pled *progressivamaing*, entant ch'il translatur sursilvan

translatescha quel pled per pled cun *en pli ault grad*. Ulteriurs exempels che mussan las differentas translaziuns tranter il sursilvan e vallader en quest text dal 1875 èn: «mit zwingender Nothwendigkeit», vallader *imperiusa-maing* (emprest franzos: ‘impérieusement’), sursilvan *cun sforzonta necessitat* (translaziun literala); «Finanzreferendum», vallader *referendum da finanza*, sursilvan *finanzreferendum*. L’expressiun tudestga «eine bestimmte Anzahl von Stimmberechtigten» vegn transladata en vallader cun *ün cert numer da votants*, en sursilvan cun *in fixau diember ded umens*, tenor il fatg che suletta-main ils umens avevan il dretg da vuschar.

Igl è interessant da constatar ch’ils dus terms tudestgs centrals, ‘Staat’ e ‘Stand’, vegnan remplazzads pir il 1892 cun terms rumantschs, numnadamain cun *stadi* e *stan*. Il pled *Stan suveran* vegn glossà tar l’emprima menziun da l’autur sez cun (*Cantun*), ed er tar la segunda menziun, *Cussegl dils Stans*, vegn il pled explitgà cun (*Cantuns*) en parantesas. En il text dal 1880 eran omaduas instituziuns, il stadi ed il stan, anc vegnidas transladas cun *Staat* respectivamain *staat*. Per l’emprima giada cumparan en quest text sporadicamain er plects cumponids furmads cun <-esser>, sco *pauper-esser*, *scolaresser* e *sanitaresser*. La furmaziun da quests cumposts suonda il model tudestg cun <-wesen>, ‘Armenwesen, Schulwesen, Sanitätswesen’, terms che vegnan avant en la versiun originala al lieu correspudent. Mintgatant vegnan explitgads er qua terms cun plects pli populars mess en parantesas, p. ex. *redunonza (sessiun)*, *convocar (redunar)* u *instrucziun publica (scolaresser)*.

Dal punct da vista morfologic dat en egl surtut il futur che vegniva furmà fin viaden il 19avel tschientaner praticamain adina cun *vegnir + infinitiv* enstagl da ‘vegnir + a + infinitiv’ (*vegn stabilir pli precis sia organisaziun*). La furmaziun dal futur cun la preposiziun ‘a’ sa mussa pli e pli a partir dal 1848 (*vegn a stabilir il necessari*).

[Constituziun dil Confederau Cantun Grischun, 1848]

XVII. Al tribunal cantonal eis ei surdau d’ inquirir e definitivmein giudicar delicts encunter il Staat, revoltas encunter sias auctoritads ne lur impiegai. En tals cass semid’ el en in tribunal criminal, et il tschentamen vegn stabilir pli precis sia organisaziun e comp(o)[e]tenza.

XIV. Ei duei vegnir manau en tribunals districtuals sco secunda e davos’ istanza per dispetas civilas, igl importo dellas qualas survarga 100 fl., arriv’ aber buc sin 1000 fl., sco era per process d’ injurias, cun reserva de quels il[s] quals vegnen caschunai entras la pressa, sur l’organisaziun dils quals tribunals la lescha vegn a stabilir il necessari.

Er sintacticamain suondan ils texts constituziunals pli vegls ils originals tudestgs, uschia p. ex. en la posiziun dals particips sunter il complement (*che vegnen dal Cusseigl grond proponii, Il Cusseigl grond vegn directamegn dals circuits legius ora*), quella dals adjectivs avant ils nomens (p. ex. *tschentamentalas votaziuns, confessionala proporziun, federal cussegl dils stands*) u la posiziun dals pronomes d'object avant il verb conjugà (*ch'in els duvrass enstagl da 'ch'ins duvrass els'*):

[Project tier ina Constituziun per il CANTUN GRISCHUN, 1850]

Art. 2. Al pievel conpetta (il pievel ha) il dretg de retscheiver ne de refusar midadas della Constituziun, tschentaments civils e criminals, sco era tractats statistics (tractats cun autras tiarras), che vegnen dal Cusseigl grond proponii. Aschibein per introduciir novas taiglias et inposiziuns, sco per creschentar quellas, ch' existen schon, ei siu consentiment necessaris.

Art. 4. Il Cusseigl grond vegn directamegn dals circuits legius ora, or dal entier cantun a norma de lur populaziun, e beinentelgiu talvisa che scadin numna sin 1600 olmas sco era per ina fractiun de pli che 800 olmas in deputau.

[Proposiziun tier ina revidida Constituziun per il Cantun Grischun, 1853]

Art. 1. Il liber staat Grischun ei, tenor la constituziun federala, in souveran stand della confederaziun schwizzera. La souverenitat de quel pausa silla totalitat dil pievel e semanifestescha tras las tschentamentalas votaziuns de quel.

Art. 8. Tuttas quelas elecziuns vegnen fatgas libramein ord gl'entier cantun, culla soleta restrincziun, ch'ei duei vegnir observau tiell' elecziun dil Cusseigl pign e della commissiun dil stand la confessionala proporziun de dus tiarz Reformai et in tierz Catholics e tiell' ellecziun dils deputai sil federal cussegl dils stands e dil cussegl d'educaziun il tenor reglamen fixau riguard ded omasduas parts confessionalas.

Tscherts auturs han empruvà da meglierar sintacticamain ils texts precedents, per exempel il translatur da la constituziun da l'october 1850–1 quella dal zercladur 1850–2: Uschia vegn la formulaziun evidentamain fallada en l'artitgel 48 dal text dal 1850–1 (*sclariir si, midar alzar ni sbassar la presenta Constituziun*) transladata en il text da l'october correctamain cun *sclarir, midar, sminuir ni augmentar la presenta constituziun*. Auters expels per meglieraziuns sintacticas èn p. ex.: *che vegnen dal Cusseigl grond proponii* (1850–1) – *che vegnan proponidas dal cussegl grond* (1850–2), *Il Cusseigl grond vegn directamegn dals circuits legius ora* (1850–1) – *Il cussegl grond vegn ellegius direct dals circuits* (1850–2), *El correspunda cun las federalas, et enteifer dils tiarms della*

constituziun confederala, era cun exteriuras auctoritas (1850–1) – El corresponda cun las auctoritats federalas et, einteifer las limitaziuns dalla constituziun federala, era cun las auctoritats exteriuras (1850–2).

Per quai che riguarda la terminologia pon ins constatar ch'el text da l'october 1850 sa basa sin quel dal fanadur, ch'el surpiglia però da quel las expressiuns pli chapiblas messas en parantesas, p. ex. 1850–1: *Sia suveranitat paussa (ruaussa) – 1850–2: Sia suveranitat ruaussa; 1850–1: causa litigiusa (de dispetta) – 1850–2: causa disputeivla; 1850–1: de designar (numnar) in obmann – 1850–2: de numnar in obmann.* Tut en tut mussa il text da l'october 1850 sin tut ils champs linguistics numeruas optimaziuns en confrunt cun la versiun precedenta. Sintacticamain sa basan dentant er ils texts dal 1853 e dal 1854 sin il model tudestg (p. ex. *ils sur quei i en plirs* per <die darüber eingehenden Mehren>, enstagl da 'ils plis i en sur quei', *in souveran stand* enstagl dad 'in stand souveran', *la confessiunala proporziun* enstagl da 'la proporziun confessiunala'). Era qua curregia l'autur dal text dal 1854 punctualmain la faussa sintaxa dal text dal 1853, p. ex. 1853/fauss: *Il president (sc. dil tribunal cantonal) numna per il madem cuoz il Cussegl grond* (quai vules dir ch'el president dal tribunal circuital numnass il Cussegl grond), 1854/correct: *Il president vegn numnaus (...) dal cussegl grond.*

Suenter il 1880 s'avischinan ils texts giuridics rumantschs en tuts regards adina dapli a la scripziun dad oz. La sequenta publicaziun suonda ortograficamain, cun intginas excepziuns, las emprimas normas da Muoth, ed era dal punct da vista morfologic e sintactic correspundan las constituziuns gia fitg al diever dal temp. L'ortografia corresponda pli u main a quai che vegniva propagà en ils cudeschs da scola uffizials. Ils consonants finals <-d> e <-t> vegnivan ussa adina scrits (*Cussegl grond, manteniment*), ed il futur vegniva furmà, sco oz, consequentamain cun la preposiziun 'a' (*vegn a vegnir*). In pau speziala è la furmaziun consequenta dals verbs cun *sutto-* enstagl da 'sutta-', p. ex. *suttometter, suttoponer* ed il passadi sistematic dal particip sin <-ii> a <-î> (1880) ed <-i> (1892). Il basegn da far ressortir quest vocal final a moda speziala tras in circumflex u in accent grav era apparentamain anc adina avant maun. Er in auter tratg caracteristic dal sursilvan da standard vegniva ussa scrit: <ia> en *tiarms* per in 'terms' pli vegl u en *tiarzas* per 'terzas'. La scripziun *dina*, ch'el translatur dal text dal 1892 utilisescha cuntrari a la scripziun odierna applitgada en il text dal 1880 (*ded ina*), sa chatta sco regla tar Muoth, Normas, 94 § 82: *din < da in*, analog a *dil < da il*. Questa regla n'ha dentant betg pudì sa far valair.

[Project ded ina Constituziun revedida per il Cantun Grischun, 1880]

Art. 2.6. Conclus dil Cussegl grond, ils quals han per consequenza ina nova expensa de fr. 100,000 ni varga, ni che han per mira ina nova expensa de silmeins fr. 20,000, la quala tenor tutta probabilitat vegn a vegnir periodica-
mein repetida en 5 onns consequents;

Art. 2.7. Ulteriurs conclus dil Cussegl grond, ils quals quel anfla per bien de
suttometer alla votaziun entras il pievel.

Art. 3. Milsanavon ein dal Cussegl grond sin garegiar de silmeins 5000 avdents
dil Cantun, ils quals ston haver il dretg de votar, de suttoponer alla votaziun
entras il pievel:

[Project dina Constituziun revedida pil Cantun Grischun, 1892]

Art. 30. Il Cussegl Pign procurescha per il manteniment dil ruaus public e
della publica sigirezia. Per quei intent eis el en cass d'urgenza e cura ch'il Cus-
segl Grond ei buca redunaus, auctorisaus, de enteifer ils tiarms della consti-
tuziun federala clomar da sesez anora suenter basegns truppas sut las armas,
sut reserva d'immediat convocar (redunar) il Cussegl Grond.

Art. 49. Scadin district elegia ina dertgira districtuala. Quella consista ord
in president e 6 commembers ed ha 6 suppleants ordinaris. Ils commembers
e suppleants vegnan elegì libramein ord ils habitonts vuschabels dil district.
Els restan treis onns en uffeci ed ein adina puspei elegibels.

La terminologia utilisada en ils texts da la fin dal 19avel tschientaner è
prevalentamain rumantscha e correspunda – cun excepziun d'intgins
pleds pli docts sco *delaziun* <retardament> per <Verzögerung> u *attinent*
<aderent> per <angehörig> u da furmaziuns evidentamain falladas, sco
p. ex. *habitonts vuschabel* per <Stimmbürger> u *ordinaziuns vigureivlas* per
<rechtskräftige Verordnungen> – a quella d'ozendi. Per amur da la cha-
pientscha sa stentan ils translatur da declerar pleds pli difficils u main
enconuscents en parantesa, p. ex. *convocar* (*redunar*).

3. Resumaziun

Concernent il svilup da la lingua giuridica tranter il 1791 ed il 1892 pon
ins resumar che quella è sa basada anc a la fin dal 18avel tschientaner, sco
en las scrittiras giuridicas rumantschas dal 17avel tschientaner, per la pli
gronda part sin las furmas da scriver dals refurmaturs. Ils emprims texts
giuridics eran anc tut auter che consistentes ed unitars. Ina consistenza pli
e pli gronda, cumbain anc betg solida, da las reglas linguisticas sa mussa
pir en ils texts costituziunals suentar il 1850, senza dubi sut l'influenza
dals vocabularis e da las grammaticas realisadas per il diever en las scolas
rumantschas. Ils texts costituziunals da la segunda mesadad dal 19avel

tschienenaner s'avischinan en ortografia e sintaxa adina dapli a la moda da scriver moderna. En l'Engiadina èn ils texts vegnids influenzads anc ditg dal talian, quai ch'è s'effectuà a moda positiva surtut sin la terminologia giuridica, entant che las furmas linguisticas en ils texts sursilvans èn stadas influenzadas fin enturn il 1880 en tuts regards fermamain dal tudestg. Independentamain da las scripziuns inconsistentas fin lunsch viaden il 19avel tschientaner paran ils translaturers tant dals texts constituiziunals sursilvans sco da quels engiadinais d'esser stadas persunas activas en il sector giuridic (notars, politichers, e. a.). Ils texts èn durant l'entira perioda analisada qua sorprendentamain bain chapibels. Las numerusas irregularitads en la scripziun e terminologia en las constituiuns publicadas en quest'ovra n'han nagin effect negativ sin la chapientscha generala dals texts. Ellas èn sulettamain l'expressiun da normas linguisticas anc pauc determinadas fin enturn il 1850, ina normaziun che ha prendì ina vieuta decisiva pir cun la grammatica da Giacun Hasper Muoth (*Normas*, 1880) per il sursilvan e cun las grammaticas da Johann Kohler (*Grammatica romaunscha e tudaischa*, 1840), Zaccaria Pallioppi (*Ortografia et ortoëpia*, 1857) e Peter Jüst Andeer (*Rhaetoromanische Elementargrammatik*, 1880) per l'Engiadina.

4. Index da la litteratura

- BERTHER, ARNO, «Elements d'in nov linguatg giuridic rumantsch», en: RAINER J. SCHWEIZER/MARCO BORGHI (eds.), *Mehrsprachige Gesetzgebung in der Schweiz, Législation plurilingue en Suisse, Legislazione plurilingue in Svizzeria, La legislaziun plurilingua en Svizra*, Zürich/St. Gallen: Dike Verlag AG, 2011, 239–276. (cit.: Berther, Linguatg giuridic rumantsch)
- BUNDI, MARTIN, «Introducziun istorica», en: Società Retorumantscha (ed.), *Fontaunas da dretg romontschas*, Cuira: Romanica Raetica 17, 2007. (cit.: Bundi, Introducziun istorica)
- BUNDI, MARTIN/RATHGEB, CHRISTIAN, *Die Staatsverfassung Graubündens. Zur Entwicklung der Verfassung im Freistaat der Drei Bünde und im Kanton Graubünden*, Chur/Zürich: Verlag Rüegger, 2003.
- CADUFF, RENZO/GANZONI, ANNETTA/GRÜNERT, MATTHIAS, «Edizuns e reediziuns grischunas – problems e propostas. Ina retrospectiva», en: *AnSR 133* (2020), Cuira: Societad Retorumantscha, 2020, 107–1202. (cit.: Caduff et al., Edizuns e reediziuns)
- COLLENBERG, ADOLF (autur), GROSS, MANFRED (conatur linguistic), *Istorgia Grischuna*, Cuira: Lia Rumantscha e Societad per la Perscrutaziun da la Cultura Grischuna, 2003. (cit: Collenberg, Istorgia Grischuna)
- COLLENBERG, ADOLF, «Constituziuns grischunas», en: Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz (Hrsg.), *Lexicon Istorice Retic*, Cuira/Chur: Chasa editura Desertina, 2010, 215–218.

- DARMS, GEORGES, «La terminologia da dretg rumantscha», en: *Zeitschrift für Gesetzgebung und Rechtsprechung in Graubünden*, 17 (1998/1). (cit.: Darms, Terminologia da dretg)
- DARMS, GEORGES, «Chartas da la Lia en rumantsch», en: *AnSR 133* (2020), Cuir: Societad Retorumantscha, 2020, 7–32. (cit.: Darms, Chartas)
- DECURTINS, ALEXI, *Rätoromanisch (Aufsätze zur Sprach-, Kulturgeschichte und zur Kulturpolitik)*, Cuir. Società Retorumantscha, 1993.
- DEPLAZES, GION, *Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel*, 4 vol., Cuir: Lia Rumantscha, 1987.
- LIVER, PETER, «Geschichtliche Einleitung», en: Andrea Schorta (ed.), *Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden* (Sammlung Schweizerischer Rechtsquellen, Abteilung 15), Die Statuten der Gerichtsgemeinden, Der Gotteshausbund, Band 2 (Unterengadin), Aarau: Verlag Sauerländer, 1981. (cit.: Liver, Geschichtliche Einleitung)
- PIETH, FRIEDRICH, *Bündnergeschichte*, Chur: Verlag F. Schuler, 1945, 1982 (2. ediziun senza midadas).
- SCHWEIZER, RAINER J./BORGHI, MARCO (eds.), *Mehrsprachige Gesetzgebung in der Schweiz, Législation plurilingue en Suisse, Legislazione plurilingue in Svizzera, La legislaziun plurilingua en Svizra*, Zürich/St. Gallen: Dike Verlag AG, 2011. (cit.: Schweizer & Borghi, Gesetzgebung Schweiz)
- SCHORTA, ANDREA (ed.), *Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden*. Die Statuten der Gerichtsgemeinden, Erster Teil, Der Gotteshausbund, Erster Band Oberengadin, Zweiter Band Unterengadin, Dritter Band Münstertal, Vierter Band Indices, bearbeitet und herausgegeben von Andrea Schorta unter Mitarbeit von Peter Liver, Aarau: Verlag Sauerländer, 1980–1985. (cit.: Schorta, Rechtsquellen)
- TUOR, PIEDER, «Ils documents giuridics romontschs», en: *Igl Ischi 1927*, XX. annada, 5ss.

Manfred Gross, Bondastrasse 44A, 7000 Cuir, gross@grosslingua.ch

Manfred Gross maina il Ressorst da plurilinguitad a la Scola auta da pedagogia dal Grischun. El è coeditur da la publicaziun preschentada en quest tractat ed ha redigì e commentà, cun il sustegn da prof. dr. Georges Darms, la part rumantscha.